FUQAROLIK PROTESSIDA SUDYA METODOLOGIK VA PROTESSUAL MAQOMINI TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI: TORTISHUV PRINSIP VA SUD FAOLLIGI MUTANOSIBLIGI

Rahimova Guliston Atamuratovna
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti, "Tarix va huquq" fakulteti, Huquq kafedrasi stajor-o'qituvchisi
Rahimovaguliston68@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu ilmiy tezisda fuqarolik protsessida sudyaning protsessual maqomini takomillashtirish, sud faolligi va taraf tartishuvchanligi hamda teng huquqliligi prinsiplari o'rtasidagi maqbul mutanosiblikni ta'minlash muammolari kompleks tadqiq etilgan. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual kodeksi (FPK) normalari, sud amaliyoti hamda xorijiy mamlakatlar (Olmoniya, Fransiya va MDH davlatlari) tajribasi asosida sudyaning dalillar to'plashdagi ishtiroki chegaralari, ishni sud muhokamasiga tayyorlash bosqichidagi vakolatlari va raqamli texnologiyalar (E-XSUD) sharoitida sudyalik funksiyalarining transformatsiyasi tahlil qilingan. Tadqiqot yakunida fuqarolik protsessual qonunchiligini takomillashtirishga qaratilgan amaliy va nazariy takliflar ilgari surilgan.*

Kalit so'zlar: *fuqarolik protsessi, sudya protsessual maqomi, sud faolligi, tortishuv prinsipi, dalillash majburiyati, E-XSUD, odil sudlov, protsessual kafolatlar.*

Аннотация: *В тезисе комплексно исследованы вопросы совершенствования процессуального статуса судьи в гражданском процессе, обеспечения оптимального баланса между судейской активностью и принципами состязательности и равноправия сторон. На основе норм Гражданского процессуального кодекса Республики Узбекистан, судебной практики и опыта зарубежных стран (Германия, Франция, страны СНГ) проанализированы пределы участия судьи в сборе доказательств, его полномочия на стадии подготовки дела к судебному разбирательству и трансформация судейских функций в условиях цифровизации (E-XSUD). По итогам исследования formulated научно-практические предложения по совершенствованию гражданского процессуального законодательства.*

Ключевые слова: *гражданский процесс, процессуальный статус судьи, судейская активность, принцип состязательности, бремя доказывания, E-XSUD, правосудие, процессуальные гарантии.*

Abstract: *This scientific thesis comprehensively examines the issues of improving the procedural status of judges in civil procedure, ensuring an optimal balance*

between judicial activism and the principles of adversariality and equality of arms. Based on the provisions of the Civil Procedure Code of the Republic of Uzbekistan, judicial practice, and the experience of foreign jurisdictions (Germany, France, CIS countries), the thesis analyzes the scope of judicial involvement in gathering evidence, judicial powers at the pre-trial stage, and the transformation of judicial functions under digitalization (E-XSUD). Practical and theoretical proposals aimed at developing civil procedural legislation are provided.

Keywords: *civil procedure, procedural status of a judge, judicial activism, adversarial principle, burden of proof, E-XSUD, administration of justice, procedural guarantees.*

I. KIRISH: TADQIQOTNING DOLZARBLIGI VA MAQSADI

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan sud-huquq islohotlarining bosh maqsadi inson huquq va erkinliklarini ishonchli ҳimoya qilish, odil sudlovning chinakam mustaqilligini ta’minlash hamda fuqarolik protsessida taraflarning tortishuvi va teng huquqliligi prinsiplarini amalda so‘zsiz ro‘yobga chiqarishdan iboratdir.

O‘zbekiston Respublikasining Yangi Tahrirdagi Konstitutsiyasi hamda Fuqarolik protsessual kodeksi (FPK) fuqarolik ishlari bo‘yicha odil sudlovni amalga oshirishda sudyaga markaziy va mas’uliyatli protsessual maqom beradi. Biroq, zamonaviy fuqarolik protsessi nazariyasi va amaliyotida sudyaning protsessual maqomi borasida jiddiy ilmiy munozaralar davom etmoqda:

Sudya passive hakam bo‘lishi kerakmi yoki faol protsessual ishtirokchimi?

Sudning dalillarni to‘plashdagi tashabbuskorligi tortishuv prinsipiga putur yetkazmaydimi?

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (E-XSUD, sun'iy intellekt elementlari) sudyaning protsessual vakolatlariga qanday ta'sir ko'rsatmoqda?

Ushbu tadqiqotning maqsadi — fuqarolik protsessida sudyaning protsessual maqomini nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilish, sud faolligi hamda taraflar tortishuvchanligi o‘rtasidagi oltin mezonni aniqlash va FPK normalarini takomillashtirish bo‘yicha aniq takliflar ishlab chiqishdan iborat.

II. FUQAROLIK PROTSESSIDA SUDYA PROTSESSUAL MAQOMINING NAZARIY-HUQUQIY ASOSLARI

2.1. Protsessual maqom tushunchasi va uning tarkibiy elementlari

Sudyaning protsessual maqomi — bu fuqarolik protsessual huquq normalari bilan tartibga solinadigan, sudyaning odil sudlovni amalga oshirish bo‘yicha huquq va majburiyatlari, protsessual mas’uliyati hamda uning mustaqilligi va xolisligini ta’minlaydigan kafolatlar majmuidir.

Sudya protsessual maqomining tarkibiy elementlari:

Huquqiy subyektlik: Odil sudlovni amalga oshirish bo‘yicha eksklyuziv vakolat.

Protsessual huquq va majburiyatlar: Ishni ko‘rib chiqish, taraflarga huquqlarini tushuntirish, dalillarga baho berish va hal qiluv qarori qabul qilish.

Protsessual kafolatlar: Daxlsizlik, sudyalarning mustaqilligi va faqat qonunga bo‘ysunishi.

2.2. Sud faolligi (Judicial Activism) va Tortishuv prinsipi o‘rtasidagi konflikt

Klassik inkvizitsion protsessda sudya dalillarni to‘plash va haqiqatni aniqlashda to‘liq tashabbuskor bo‘lgan bo‘lsa, sof tortishuvli (sobor) protsessda sudya faqat passive kuzatuvchi va hakam vazifasini bajaradi.

O‘zbekiston Respublikasi FPKning 8-moddasiga ko‘ra, fuqarolik protsessi taraflarning tortishuvi va teng huquqliligi asosida amalga oshiriladi. Shu bilan birga, FPKning 72-moddasiga muvofiq, dalillarni taqdim etish taraflar va protsessning boshqa strictly ishtirokchilariga yuklatiladi, biroq taraflar uchun qo‘shimcha dalillar taqdim etish qiyinlashgan holatlarda sud ularning iltimosnomasiga ko‘ra dalillarni to‘plashda ko‘maklashadi.

Muammo: Amaliyotda sudyalar ba'zan taraflarning iltimosnomasisiz ham oz tashabbusi bilan dalillar so'rab oladi yoki aksincha, moddiy jihatdan kuchsiz tarafga nisbatan mutlaqo passiv pozitsiyani egallaydi. Bu esa odil sudlovning xolisligiga va taraflarning tengligiga putur yetkazadi.

III. FUQAROLIK PROTSESSINING ASRIY MASALALARI VA SUDYA MAQOMIDAGI MUAMMOLAR

3.1. Ishni sud muhokamasiga tayyorlash bosqichida sudyaning vakolatlari

Ishni sud muhokamasiga tayyorlash (FPKning 21-bobi) — bo‘lajak sud majlisining poydevoridir. Biroq, amaliyotda sudyalar ushbu bosqichni ko‘pincha formal ravishda o‘tkazadilar.

Birinchidan, dastlabki sud majlisi (preliminary hearing) instituti FPKda yetarlicha batafsil va majburiy tartibda nazarda tutilmagan.

Ikkinchidan, ishni tayyorlash bosqichida sudyaning taraflar o‘rtasida nizoni tinch yo‘l bilan hal qilish (kelishuv bitimi, mediatsiya) bo‘yicha vakolatlari yetarlicha meyorlashtirilmagan.

3.2. Raqamlashtirish (E-XSUD) va Sudya protsessual maqomining transformatsiyasi

O‘zbekiston Respublikasi sud tizimiga "E-XSUD" va "E-SUD" axborot tizimlarining joriy etilishi sudyaning ko‘plab texnik-tashkiliy vazifalarini avtomatlashtirdi.

Raqamli dalillarga baho berish: Elektron hujjatlar, smart-kontraktlar, messenjerlardagi yozishmalarni dalil sifatida tan olishda sudyaning vakolatlari va bilim ko‘nikmalari yetishmasligi kuzatiladi.

Masofaviy sud majlislari (VKS): Videokonferensaloqa rejimida sud majlisini boshqarishda sudyaning protsessual intizomni ta'minlash va ishtirokchilarning shaxsini tasdiqlash bo'yicha yangi majburiyatlari paydo bo'ldi.

IV. SUDBAY MAQOMINI TAKOMILLASHTIRISH BO'YICHA AMALIY VAKOLATLAR VA STRATEGIKALAR

4.1. Sud faolligi va tortishuv prinsipi chegaralarini aniq belgilash

Sudyaning taraflarga dalil to'plashda ko'maklashishi tortishuv prinsipini buzmasligi uchun FPKga aniq mezonlar kiritilishi lozim. Sudya quyidagi hollardagina o'z tashabbusi bilan dalil so'rab olishi mumkin bo'lishi kerak:

Ijtimoiy himoyaga muhtoj taraflar (nogironligi bo'lgan shaxslar, muomala layoqati cheklanganlar, voyaga yetmaganlar) manfaati ko'rilayotganda;

Bitimning o'z-o'zidan haqiqiy emasligi (haqiqiy emaslik oqibatlari) bilan bog'liq nizolarda;

Jamoat manfaatidan iborat bo'lgan va davlat budjetiga daxldor ishlarda.

4.2. Dastlabki sud majlisi (Pre-trial hearing) institutini mustahkamlash

FPKga Dastlabki sud majlisi tartibini alohida va majburiy protsessual bosqich sifatida kiritish zarur. Ushbu bosqichda sudya quyidagi vakolatlarga ega bo'lishi lozim:

Ishning huquqiy doirasini aniqlash va taraflar tan olgan/tan olmagan holatlarni qayd etish;

Dalillarni taqdim etishning yakuniy muddatini (*preclusion deadline*) belgilash;

Tinchlik kelishuvi yoki mediatsiya qo'llash imkoniyatini muhokama qilish.

V. TAKLIF VA TAVSIYALAR (PROTESSUAL QONUNCHILIKNI ISLOH QILISH)

Tadqiqot natijalariga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual kodeksiga quyidagi qo'shimcha va o'zgartirishlar kiritish taklif etiladi:

FPKning 72-moddasini yangi tahrirda bayon etish:

"Sud taraflarning tengligi va tortishuvi prinsipiga rioya qilgan holda, ishning haqiqiy holatlarini to'liq va xolisona aniqlash maqsadida taraflarga tushuntirishlar berishi, yetarli bo'lmagan dalillar bo'yicha ularning e'tiborini qaratishi va zarur hollarda protsessual ko'mak ko'rsatishi shart."

FPKga 204¹-modda "Dastlabki sud majlisi"ni kiritish: Ishni sud muhokamasiga tayyorlash poyoniga yetganidan so'ng sudya majburiy tartibda dastlabki sud majlisini tayinlashi va unda vaqti kelgan dalillarni qabul qilish hamda keyingi dalillarni taqdim etishni cheklash tartibini o'rnatishi lozim.

Sudyalarning ixtisoslashuvi va raqamli savodxonligini oshirish: Fuqarolik ishlari bo'yicha sudyalarni raqamli dalillar, raqamli aktivlar va intellektual mulk obektlariga oid nizolarni ko'rish bo'yicha tizimli qayta tayyorlash kurslarini yo'lga qo'yish.

VI. XULOSA

Fuqarolik protsessida sudyaning protsessual maqomini takomillashtirish — bu shunchaki sudyaning vakolatlarini kengaytirish yoki cheklash emas, balki odil судлов самарадорлигини oshirishга qaratilgan muvozanatli mexanizmni yaratishdir.

Sudya pasiv hakam bo‘lib qolmasligi, lekin shu bilan birga taraflardan birining advokatiga ham aylanmasligi kerak. Qonunchilikda sudyaning "yo‘naltiruvchi va tushuntiruvchi faolligi" qoidasining mustahkamlanishi fuqaro va yuridik shaxslarning buzilgan huquqlarini tezkor, adolatli va sifatli ҳimoya qilishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2023.
2. O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik protsessual kodeksi. – Toshkent: Adolat, 2024.
3. O‘zbekiston Respublikasining "Sudlar to‘g‘risida"gi Qonuni. – Toshkent, 2021.
4. O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining "Fuqarolik ishlari bo‘yicha sud hal qiluv qarori haqida"gi qarori, 2004-yil 24-dekabr, 14-son.
5. Egamberdiyev E.H. Fuqarolik protsessual huquqi: Darslik. – Toshkent: TDYU nashriyoti, 2022. – 450 b.
6. Mamasiddiqov M.M. Fuqarolik protsessida taraflarning tortishuvchanligi prinsipi: Monografiya. – Toshkent: TSUL, 2021. – 210 b.
7. Shoahmedov SH.SH. Fuqarolik protsessida sudyaning protsessual holati va uning mustaqilligi кафолатлари. // Odil sudlov. – Toshkent, 2023. — № 4. — B. 15-22.
8. Rosenberg L., Schwab K.H., Gottwald P. Zivilprozessrecht. 18. Auflage. – München: C.H. Beck, 2018. — 1250 S.
9. Cadiet L., Jeuland E. Droit judiciaire privé. 11e édition. – Paris: LexisNexis, 2020. – 980 p.
10. Zuckerman A. Zuckerman on Civil Procedure: Principles of Practice. 4th Edition. – London: Sweet & Maxwell, 2021. — 1450 p.